

תפיסת הזיכרון ותכנית השימור בתל אביב-יפו

שימור הצריבה התודעתית

פרופ' אדר' אמנון בר אור, ביה"ס לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי, אוניברסיטת תל אביב

רח' אחד העם 9 (מגדל שלום), תל אביב | amnon@baror-arc.com

1. הקדמה

תחום שימור המורשת הבנויה הינו סוגיה מורכבת המציפה אינספור שאלות לדיון. שאלות אלו אשר בבסיסן הן קשות וסבוכות, הופכות עם פגישתן במציאות החברתית-פוליטית בארץ ישראל, לאקוטיות.

בתהליך שימורו של כל מבנה ומבנה, אנו נתקלים באותה שאלה מהותית :

מה אנחנו רוצים לשמר?

מתכננים רבים נמשכים לתחום שימור המבנים בעיקר מכיוון הרומנטיקה של החורבה, גישה זו רואה דווקא בשרידי המבנים ייצוג של התקופה בה הם נבנו, ייצוג זה אמור להישאר טהור, ואין לשנות בו דבר. גישה זו גורסת כי החורבה היא הערך העליון, ולא המבנה שהיה קיים פעם במקומה. מנגד עולה הטענה כי תהליך שימור המורשת הבנויה לא אמור להתבצע בצורה ארכיאולוגית, שימור המורשת הבנויה נכון שיעסוק בשימור הערכים העומדים בבסיס אותם המבנים. מבנים אלו מייצגים זיכרונות אשר לאו דווקא נושאים ערכים ארכיטקטוניים גרידא, גישה זו גמישה יותר, השימור במקרה זה אינו מתבסס על החורבה עצמה כי אם על הערכים אותם היא מייצגת.

חסידי הגישה הראשונה, יטענו לרוב, שבמהלך שימור המבנה יש להסיר את כל התוספות המאוחרות שנוספו לו במרוצת השנים מאז הקמתו. תפיסה זו יוצרת לעתים פטישיזציה של המצב המקורי, ומתעלמת משאר התהליכים שעברו על המבנה, אשר במקרים רבים יכולים להיות חשובים בהרבה, הן מבחינה ארכיטקטונית והן מבחינה היסטורית ותרבותית מתצורתו המדויקת של המבנה המקורי.

יתרה מכך, התעלמות מהשינויים שעברו על המבנה, מאפשרת יצירת זיכרון קולקטיבי סלקטיבי וצריבתו. הגלגולים השונים שעברו על המבנים מספרים את הנרטיבים השונים הנוגעים בהם. התמקדות בתקופה מסוימת משמשת בעצם להנצחת נרטיב אחד ולהשכחת האחרים.

בישראל, מבנה המוגדר "לשימור", יתבצעו בו עבודות "שימור", על ידי אדריכל "שימור". המונח "שיפוץ" מתגנב מדי פעם לשיח, אך הוא נתפס תמיד כמעין שיטת עבודה איכותית פחות. לעומת זאת, המונח "שיחזור" כמעט ולא מוזכר בשיח ה"שימורי". גישה זו נכונה במקרים רבים, אך במקרים רבים יותר לא רק שאינה מתאימה, אלא אפילו פוגעת בהדגשת הערכים העומדים מאחורי המבנה שאנו כל כך להוטים "לשמרו".

2. בית שלוש

בית שלוש אשר בשכונת נווה צדק, נבנה בסוף המאה ה-19 ע"י אהרון שלוש, מקים השכונה. ככל הנראה מדובר בבית השני שבנתה המשפחה מחוץ לחומות יפו (כאשר הראשון היה בתחום שכונת אל-מנשייה). תחילה הוקם כמבנה של קומה אחת, לפי דגם בית החלל המרכזי הערבי (עם שינויים קלים). עם התרחבותה ושגשוגה הכלכלי של משפחת שלוש, נבנתה קומה נוספת מעל חלקו המזרחי של המבנה, כ-10 שנים לאחר מכן (1912-1916) הורחבה הקומה העליונה.

בפברואר שנת 1917, כאשר הבריטים התקרבו לכבוש את פלשתינה מידי האימפריה העות'מאנית, אוניית מלחמה בריטית שטיווחה על יפו מהים, כיוונה את תותחיה לעבר בית החרושת של משפחת ואגנר בשכונת ואלהאלה. מפעל מתכת זה, בבעלות המשפחה הטמפלרית היה חיוני למאמץ המלחמתי של האימפריה העות'מאנית ובעלת בריתה הגרמנית, והפך עם התקרבות הבריטים לארץ מטרה לאש בריטית. בהפגזה זו, סטה אחד הפגזים מדרכו ופגע בקומה העליונה של בית משפחת שלוש, פגז טועה זה הרס את הקומה העליונה כליל. בספרו של ארוני שלוש (נינו של אהרון, ובנו הבכור של משה שלוש), "מגאלאביה לכובע טמבל: סיפורה של משפחה" התקרית מתוארת כך:

"ב25.2.1917 התקרבו שבע אוניות של בנות הברית ובשעה 07:00 הפגזו ללא אזהרה מוקדמת, "כנהוג", את בית החרושת ווגנר. הפעם לא דייקו, והפצצות נפלו בנווה צדק לא רחוק מבית החרושת ווגנר. בשעה 10:30 ניחת פגז, שסטה ממסלולו על בית אהרון שלוש, בקומה השנייה, פרץ את הקיר וזעזע את הבית. אהרון שלוש נמצא אז במיטתו. עם פגיעת הפגז בבית, עף אהרון עם מיטתו מהקומה השנייה עד לחצר. בן שמונים ושבע היה אז הזקן, ונחת ללא פגע עם המיטה" (שלוש 1991).

ניתן ללמוד מטקסט זה כי בפברואר 1917 נהרסה קומתו העליונה של המבנה, שהיה עד אותה העת בן שתי קומות. מכאן, הקומה העליונה אשר בנויה היום נבנתה מחדש, לאחר ההפצצה הבריטית של 1917.

לאחר הפגיעה בבית, גורשה משפחת שלוש יחד עם שאר יהודי יפו על ידי השלטונות העות'מאניים. גלות זו ארכה עד ספטמבר-אוקטובר 1918, כאשר המשפחה חזרה העירה. מצבה הכלכלי של המשפחה כבר לא היה בשיאו, אהרון שלוש היה אלמן זקן בן 88. הבנים, יוסף אליהו ואברהם חיים, התחתנו ועזבו את הבית. על כן, ככל הנראה, שיקום הקומה העליונה התבצע באופן חלקי, ובית המשפחה לא הוחזר מעולם למלוא הדרו מהימים שלפני מלחמת העולם הראשונה.

אהרון שלוש נפטר בשיבה טובה בשנת 1920, זמן קצר לאחר מכן הוסב המבנה למקום מושבו של בית הספר "תחכמוני" ואחר כך ל"בית הספר המעורב". עם נטישת המבנה בשנות השישים, סמל הבית יותר מכל את הזנחתה ושקיעתה של שכונת נווה צדק. ביתו של מקים השכונה, הגביר אהרון שלוש עמד נטוש ומוזנח בראש הגבעה, משקיף על שכונת נווה צדק ההולכת וגוועת.

3. שימור ערכי בית שלוש

בשנות ה-90 של המאה העשרים החל תהליך של התחדשות בשכונת נווה צדק. השכונה הפכה מ"משכנות העוני" של תל אביב לאחד המקומות המבוקשים ביותר בעיר. חלק ניכר מתהליך זה נבע מהיקסמות מערכיה האסתטיים המבוטאים במרקמה ובבתייה של השכונה הוותיקה. תל אביב לבושת שמלת המלט והבטון גילתה שיש לה רובע היסטורי המורכב מבתי אבן ציוריים, רעפי חרס, מרפסות עץ עם צבע מתקלף וסמטאות צרות וציוריות. נווה צדק הפכה למכרה נדל"ן. על כן, ה"שימור" שהתבצע בשכונה אינו אלא קוסמטי, מעולם לא דובר בערכים ההיסטוריים או התרבותיים ששימור השכונה ובתיה אמור היה לעסוק בהם. בנוסף, עם היעלמותם של תושבי השכונה המקוריים, ערכים אלו כמעט וחדלו מלהתקיים.

שכונת נווה צדק נדחקה לעתים קרובות מההיסטוריה של תל אביב, כך גם משפחת שלוש שלא קיבלה את המקום הראוי לה בזיכרון הקולקטיבי. המשפחה הספרדית המסורתית שהגיעה מאלג'יריה, לא תאמה את אופי העיר הלבנה (תרתי משמע). בעוד ששימורה של האחרונה הפך מאינטרס לאומי שמבטא את הערכים הציוריים של תל אביב, לאינטרס בינלאומי בשל הערכים הארכיטקטוניים המיוצגים בסגנון בתיה של העיר, שימורה של נווה צדק נשאר עניין של רומנטיקה נדל"נית והדיון בו נשאר לרוב במימד האסטטי והכלכלי.

עבודות השימור בבית שלוש החלו בשנת 2002. כאשר נרכש מעשרות יורשי משפחת שלוש. כחלק מהליך התייעוד, שאלנו את עצמנו את השאלה- מה אנחנו בעצם רוצים לשמר?

התשובה במקרה זה הייתה ברורה לגמרי: אנו משמרים את ביתו של אהרון שלוש, מקים שכונת נווה צדק, "הגביר", במקרה הזה אנחנו רוצים לשמר את שיא כוחו והשפעתו של אהרון שלוש. שיא זה בא לידי ביטוי כשהמבנה עמד במלוא הדרו, לכן ביקשנו להחזיר את המבנה לתקופת זו.

עיריית תל אביב-יפו התנגדה לבקשה זו, המהלך נצבע על ידה בצבעים של תאוות בצע נדל"נית המבקשת למקסם השטח הבנוי במתחם, ועל ידי כך להוסיף לו רווחים. אחת הטענות שצינו נציגי עיריית תל אביב-יפו בהתנגדותם הייתה כי "...בית שלוש בממדיו הנוכחיים, (ללא תוספות) חקוק בתודעה ההיסטורית" (ישיבה 1101). תגובה זו, מדגישה בצורה הטובה ביותר את הפוליטיזציה של השימור. השימור לפי עיריית תל אביב-יפו, לא עוסק בשימור ערכים ההיסטוריים, תרבותיים או ארכיטקטוניים, אנו אמורים לשמר את "התודעה ההיסטורית".

קשה שלא לשאול את עצמנו- למי שייכת אותה תודעה היסטורית?

התודעה ההיסטורית נקבעת תמיד על ידי המנצחים, בוני ה"עיר הלבנה" במקרה זה. כאשר עיריית תל אביב-יפו טוענת שהיא עוסקת בשימור אותה תודעה היסטורית, היא בעצם אומרת שהיא משרתת את הנרטיב ש"המנצחים" הצליחו להנחיל ולצרוב בקולקטיב. ניתן לטעון כי השימור בתל אביב בא באופן גלוי לשרת נרטיב מסוים, נרטיב העיר הלבנה שצמחה מהחולות, כל נרטיב אחר אינו ראוי להתייחסות שהיא יותר עמוקה מהדגשת הערכים האסתטיים שלו.

לאחר סירוב ועדת השימור העירונית לאפשר את שיחזור המבנה במלואו, הועלה העניין בפני ועדת הערר המחוזית. ראשית קבעה הועדה סיוור במתחם, לאחר הביקור במקום, ולאחר שנוכחה הועדה בעומקו של המחקר והתיעוד ההיסטורי והאדריכלי, הסכימה מחלקת השימור להצעת התכנון והשחזור. הועדה קבעה כי "אינה מתנגדת להיתר הבנייה בכפוף לתיאום רום גג הרעפים אשר ייבנה מעל לקומה השנייה" (ועדת הערר המחוזית 14.5.12).

ועדת הערר ביקשה ממחלקת השימור של עיריית תל אביב-יפו לנסח מסמך המסכם את עקרונותיה בנוגע לתהליך שיחזור מבנים למצבם המקורי (קרי שיחזור). מסמך רשמי זה, שהוא נדיר מסוגו בישראל, מגדיר עקרונות מנחים אשר חייבים להילקח בחשבון על ידי כל אדריכל המעוניין לטפל במבנה היסטורי לשימור. אחד העקרונות קובע כי "הכרזת מבנה כמבנה לשימור מקפלת בתוכה את ערכיו של המבנה והנרטיב אליו משתייך הסיפור שלו...". עקרון זה, שלכאורה נראה די שולי, הינו היפוך טוטאלי (ומבורך) לגישה הראשונית של עיריית תל אביב-יפו, שהתייחסה בתחילה ל"תודעה ההיסטורית" כמרכיב העיקרי בקביעת חשיבות השימור, בתשובה לשאלה "מה אנו רוצים לשמר?".

עיריית תל אביב-יפו אולצה להכיר בעובדה כי בתחום שיפוטה כיום קיים יותר מנרטיב אחד בלבד, ושהערכים שהוגדרו הינם קשורים לנרטיב שאליו הבניין משתייך ולא לנרטיב שאליו משתייך המתבונן.

אולם, מסמך העקרונות חוזר על הגישה הראשונית של מחלקות השימור בקביעתו כי "...עשויים להיות מצבים, כמו במקרה דנן, שחלק מהמבנה אשר השתייך אליו במועד בו **נודעו ערכיו ברבים** פורק או נהרס במהלך הזמן. במקרים כאלה אנו שוקלים ובוחנים את משמעות החזרת חלקים אלה למבנה על מנת לחזק את ערכו המקורי" (ישיבת ועדת הערר המחוזית 14.5.12). מה שניתן להבין מההתנסחות הזו שערכיו המקוריים של הבניין הם אלו שנודעו ברבים.

קשה שלא לשאול את השאלה : מי הם אותם רבים ?

אם קודם לכן קבע מסמך העקרונות כי ערכי המבנה נובעים מהנרטיב אשר אליו הוא משתייך, הרי שיצירת תלות בין ערכי המבנה ל"ידיעת הרבים" מנכסת את ערכי המבנה לנרטיב ההגמוני, שהרי הוא ולא אחר זה אשר הונחל ומודע לרבים.

שימור מבנים שייך לתחום שימור המורשת הבנויה. המושג "מורשת", הינו מושג טעון ביותר בישראל. כאשר אנו מדברים על מורשת, על איזו מורשת אנו מדברים? למי היא שייכת?

אנו מסרבים, פעם אחר פעם להודות שאת חלקת האדמה עליה אנו עומדים חולקות יותר ממורשת אחת בלבד. זו לצד זו, חולקות המורשות הציונית, הפלשתית, החילונית, הדתית, המוסלמית, היהודית הנוצרית ... את המרחב הנתון.

לכן, נכון לומר כי המורשת הבנויה היא תולדה של אסופת "מורשות" אשר עיצבו אותה לאורך השנים. כל עוד אנו מבינים זאת, לא נוצרת בעיה. הבעייתיות מתחילה כאשר אנו משתמשים בביטויים כמו "נודע ברבים" או "תודעה היסטורית", כי הרי בכך אנו שופטים את ערכי המורשת הבנויה אך ורק לפי מורשת אחת בלבד, שמן הסתם תהיה זו השלטת. במקרה כזה שימור המורשת הבנויה הופך באחת לכלי פוליטי, כך שרוב המומחים העוסקים בדבר מהססים לדון בו.

שימור המורשת הופך לשימור הנרטיב השלטת. הערכים המשתייכים לנרטיבים האחרים, מפריעים לנרטיב השולט, ולכן לא רק שלא ראוי לשמרם, אפילו רצוי שלא לשמרם. מיותר לציין מהו אותו זיכרון קולקטיבי שבוחרים רוב האדריכלים הישראלים לשמר. אל לנו לשכוח שבמקרה של בית אהרון שלוש עדיין מדובר בביתו של אחד מראשי הציונית המעשית בארץ ישראל, אחד ממכובדי הקהילה היהודית של יפו באותם הימים, ראש אחת המשפחות היהודיות החשובות בעיר, מקים שכונת נווה צדק, אדם שתרומונו להקמת העיר תל-אביב בלתי ניתנת לערעור. יש ונדמה לעיתים כי גם הוא הושכח מן הזיכרון הקולקטיבי של העיר תל אביב.

מניעת שחזורו של בית שלוש לשיא הדרו (קרי הבית לפני ההפצה ה-1917) היא בעצם הקפאתו של הבית בתקופתו העלובה ביותר, לאחר שנעזב על ידי המשפחה, והפך לסממן של התפוררות והזנחתה של שכונת נווה צדק. הקפאת הבית שומרת על חוסר ההכרה הבין דורי בתרומונו של אהרון שלוש וצאצאיו בהקמת שכונותיה הראשונות של תל אביב. התהפכות שהליך שימור ושחזור בית שלוש עבר מלמדות עד כמה נושא זה טרם הוגדר וגובש בישראל, ועל כן מתנהל בצורה מקובעת וצרת אופקים.

קשה שלא לתהות איך הדיון על ערכי הבית היה מתנהל לולא היה מדובר בבית משפחה מעט פחות ציונית, או יהודית (שלא נגיד ערבית), אם כמובן דיון מסוג זה בכלל היה מתקיים.

4. התודעה הצרובה

נרטיבים הנמצאים בקונפליקט מוצאים לנכון לנכס את המרחב. במקרים רבים בארץ למקום נתון יש שתי היסטוריות שאינן תואמות אחת את השנייה, ושאינן משתלבות אחת עם השנייה ואף דוחות באופן מוחלט זו את זו. במצב זה ביטול של נרטיב אחד את הנרטיב האחר נתפס כערך עליון, שאמור להבטיח את נצחוננו של הראשון. ברוב המקרים ההיסטוריה שזוכה לבטל את יריבתה היא ההיסטוריה שנכתבת ונצרכת.

מישל פוקו טען כי "הפוליטיקה היא המשך המלחמה בדרכים אחרות" (Foucault 1975) (בהתרסה לאמירתו של המצביא הפרוסי קארל פון קלאוסביץ' שטען ש"המלחמה היא המשך הפוליטיקה בדרכים אחרות"). במלחמה, לאחר נצחוננו של צד אחד, פונה המנצח להנחלת הנרטיב שלו והשלטתו, על מנת שיוכל לייצב את שלטונו. לאחר שנרטיב זה מבוסס דיו, עוסק הצד המנצח

בשימור האקסקלוסיביות שלו על המרחב. ניתן לטעון בבירור כי במקרים רבים, שימור המורשת הבנויה בארץ הינו "המשך המלחמה בדרכים אחרות".

ניתן למצוא דוגמאות רבות לשימורו של הנרטיב השולט בארץ ישראל: בכיכר השעון ביפו עמד עד שנת 1948, מבנה הסראייה החדש, מבנה נאו-קלאסי ששימש כמושב השלטון ביפו מסוף המאה ה-19, עד שפוצץ על ידי אנשי הלח"י בינואר 1948. שרידי המבנה עמדו במשך שנים רבות בכיכר ביפו, עד שהוחלט ל"שמר" את המבנה. שימור המבנה בוצע על ידי שיקום ושיחזור חלקי של חזית העמודים הראשית הפונה לכיכר. שימור זה הפך למעשה למונומנט זיכרון לפעולה החבלנית שביצע הלח"י באתר, ותו לא. כך, בכניסה ליפו, העיר הערבית פלשתינית החשובה ביותר לפני 1948, עיריית תל אביב-יפו בחרה לשמר את ערכי תנועות המחתרת היהודיות, ולא את ערכיהם של 70 אלף תושבי יפו דאז, שהתאיידו מהמרחב הציבורי ונמחקו כליל מ"תודעת הרבים".

התוהה על כוונותיה של עיריית תל אביב-יפו במתחם כיכר השעון ביפו צריך רק לקרוא את שמות הרחובות, "רציף העלייה השנייה", "מרזוק ועזר", "נחום גולדמן" ו"דוד רזיאל", נפגשים כולם אל מול החזית "המשומרת" של בניין הסראייה. כיבוש יפו אולי תם ונשלם במאי 1948, אך הוא מתרחש כל יום מחדש בכיכר השעון. קשה שלא לראות את הקשר שקיים בין חורבת בית הסראייה ביפו לבין תיאוריית ה-Ruinwert של אלברט שפר¹.

5. אחרית דבר

סוגיית שיחזור בית שלוש הינה דוגמה מובהקת למורכבות סוגיית שימור המורשת הבנויה בתרבות הישראלית. בישראל של היום לא נותר עוד מקום לנרטיבים אחרים וסותרים. הנרטיב הציוני גייס לעצמו גם את שימור המורשת הבנויה לטובת הנצחת נצחונו. ניכוס זה, קבע מה נכנס לרשימות השימור השונות ברחבי הארץ. בפרויקט "מיני ישראל", שנחנך בשנת 2003, ניתן לראות את המורשת הישראלית הבנויה כפי שהיא נתפסת בעיני ההגמוניה הישראלית, ואת האופן שבו ההגמוניה מעוניינת להציג אותה. באתר ישנם גם מודלים מוקטנים של כנסיות ומסגדים, אך לא כחלק מ"התרבות הישראלית", אלא כפינות ציוריות נטולות קונטקסט עכשווי שאמורות לשרת בעיקר את מאה אלף התיירים שפוקדים מדי שנה את האתר. אהרון שלוש, מיוצג גם כן במתחם "מיני ישראל", מיותר כנראה לציין שביטו של אהרון שלוש מוצג ללא קומתו העליונה במלואה, הוא מופיע בתור חורבה בשכונת נווה צדק הרומנטית.

כל העוסקים בתחום המורשת הבנויה, רצוי שינסו להבין את יחסי הכוחות אשר אנו עובדים, חיים ומתכננים במסגרתם. על בסיס הבנה זו, ובאמצעות מענה לשאלות הנכונות יכולים אנו להגדיר ולבחור את הצעדים אותם אנו מעוניינים לבצע על בסיס מהותם. רק כך, אנו מבטיחים לעצמנו לא להיות כלים במאבקים ואינטרסים פוליטיים, כך, שימור המרחב בו אנו חיים לא יהווה שעתוק מוגדל של "מיני ישראל".

¹ Ruinwert: תיאוריית "ערך השרידים" שפותחה בעיקר על ידי אלברט שפר, תיאוריה ראתה בשרידי מבנים מתקופות היסטוריות שונות, כייצוג עליון של תקופה זו. ואף דגלה בהפעלת שיקול לאופן שבו תראה חורבת המבנה אותו רוצים לתכנן

מקרה שיחזור בית שלוש כפי שאושר על ידי הוועדה המחוזית, הינו תקדים פורץ דרך בהבנת מהות השימור בארץ. עד מקרה זה פרקטיקת השימור נתפסה כהקפאה של המצב הקיים. אולי, לאחר הכרתה של הוועדה המחוזית בכך שלמבנה ערכים מעבר לצריבתו בתודעה הציבורית, נוכל לדון באמת בשימור הערכים העומדים בבסיס המבנים אותם אנו מעוניינים לשמר.

פרופ' אמנון בר אור, אוניברסיטת תל אביב

בסיוע

גבריאל שוקה

רשימת הפניות

עברית:

א. "מגאלאביה לכובע טמבל: סיפורה של משפחה", אהרון שלוש, 1991, תל-אביב

ב. פרוטוקול ישיבת הוועדה המקומית (תל אביב) לשימור 3.1.2011, ישיבה מס' 1101

ג. החלטת ועדת הערר המחוזית תא/5415/11, 14.15.2012

אנגלית:

Foucault Michele, "*Society must be defended*" *Lectures at the College de France, 1975-1976*, p.15